

ენა და მეტყველება როგორც სოციალური ფენომენი და ლინგვისტური კვლევის რეალია

Language and Speech as a Social Phenomenon and the Reality of Linguistic Research

თამარ მერაბიშვილი Tamar Merabishvili

აფილირებული პროფესორი, საქართველოს საერთაშორისო უნივერსიტეტი ჯიუ
Affiliated Professor, Georgian International University GIU

tamar.merabishvili@giu.edu.ge

<https://doi.org/10.61950/giu.3.2025.12108>

აბსტრაქტი

სტატია ეძღვნება ენას, როგორც ყოველგვარი კულტურის ფორმას, როგორც სოციალურისა და მენტალურის გამაერთიანებელ სივრცეს, როგორც ფენომენს, რომელშიც უკვე ჩვენამდე აღბეჭდილია სამყაროს მრავალათასწლოვანი შეცნობა. სტატიაში ხასგასმულია უახლეს ლინგვისტიკაში ენისა და მეტყველების განიხილვა, როგორც ადამიანური ენის ერთიანი ფენომენის. ენა მხოლოდ მაშინ არის ენა, როდესაც მას შეუძლია გამოვიდეს მეტყველებაში, რომელიც ითხოვს აზრის აუცილებელ მონაწილეობას. ის მხოლოდ მეტყველებით ახდენს თავის კომუნიკაციურ დანიშნულებას. ენა, ეს არის გონებრივი თეზაურუსი, რომელიც ორგანიზებას უწევს ადამიანის ცოდნას სიტყვებისა და სხვა ვერბალური სიმბოლოების გამოყენებას, მათ მნიშვნელობისა და რეფერენციების შესახებ; ენისა და მეტყველების ერთობა რეალიზდება სამეტყველო ქმედებაში. მეტყველება გაიგება როგორც ინდივიდუალური ცხოვრების ფენომენი, ხოლო მისი ძირითადი სუბიექტი კონკრეტული ადამიანია. ენისა და მეტყველების იდეების განვითარების შედეგად ლინგვისტიკაში ჩამოყალიბდა ამ ცნებების ოპოზიციებში წარმოდგენის ტრადიცია

მთავარი კი არის ის რომ, ენისა და მეტყველების გამოჯვანა განისაზღვრება სხვადასხვანაირად, მაგრამ მიუხედავად ყველაფრისა, არც ერთს და არც მეორე რეალიას მარტო არც არსებობა და არც ფუნქციონირება შეუძლია.

Abstract

The article deals with a language as a universal cultural form, a space of uniting social and mental, as a phenomenon which reflects ancient cognition of the universe. The article emphasizes discussion of a language and speech as a unified reality. A language exists, when it can be implemented in speech, that demands conceptual involvement. A language covers its usage due to speech, this is a cognitive thesaurus, organizing a human knowledge via lexical units and various verbal symbols. The unity of a language and speech is realized in a speech act. Speech is understood as a phenomenon of unique existence and its major agent – an individual. According to development of ideas of a language and speech, a tradition of their rivalry has been formed. Despite, various definitions none of the realities can exist or operate solely.

ყოველი ინდივიდი ენას იყენებს სწორედ თავისი განუმეორებელი თვითმყოფადობის გამოსახატად; ენა არის სუბიექტურის ობიექტურში გარდასახვის საშუალება, ამიტომ ენა უნდა

განხილვობდეს არა როგორც მკვდარი პროდუქტი, არამედ როგორც შემოქმედებითი პროცესი. ცნებები „ენა“ და „მეტყველება“ გამოიყენება ფერდინანდ დე სოსიურმა როდესაც გაყოფს „ენა“ (langue) და „მეტყველება“ (parole), როგორც ერთობლიობაში არსებული მრავალსახოვანი და ურთიერთსაპირისპირო „სამეტყველო მოვლენების“ ორი პოლარული ფორმა. სოსიურის გაგებით, ენა არის „ადინიშნულის“ და „ადმნიშვნელის“ ერთობლიობა, რომლის რეალიზაცია სამეტყველო ჯაჭვში წარმოადგენს მეტყველების არსს, ხოლო მეტყველება არის ენის მეშვეობით აზრის გამოხატვის საშუალება, ენობრივი პოტენციის რეალიზება. მეტყველებისთვის დამახასიათებელია კომბინაციის თავისუფლება. ყველა ლინგვისტური ერთეული არის ენისა და მეტყველების ერთეული: ერთი მხრივ ისინი მიმართულია ენისკენ, მეორე მხრივ – მეტყველებისკენ, მეტყველების ერთეულები არის ენის ერთეულების რეალიზაციის არსი ხოლო ცნობილმა ამერიკელმა ლინგვისტმა ნ. ხომსკიმ წამოჭრა ენობრივი კომპეტენციისა და ენობრივი შესრულების (competence and performance) შეპირისპირების საკითხი, რომელიც წარმოადგენს ენისა და მეტყველების ოპოზიციის ანალოგს.

კვლევის ცენტრმა გადახრა დაიწყო სამეტყველო ქმედების მხარეს, ლაპარაკისა და გაგების პროცესის ანალიზისკენ, გამონათქვამების აგების, ტექსტებისა და დისკურსისკენ. ენათმეცნიერების განვითარების თანამედროვე ეტაპზეც აქტუალურია ბუნებრივი ადამიანური ენის ადეკვატური დახასიათებისა და მისი ანალიზის მეთოდების, ერთიანი მეთოდოლოგიური პრინციპის შემუშავება, რომელიც შეძლებს გააერთიანოს ენობრივი სისტემა და სამეტყველო ფუნქციონირება. უახლეს ლინგვისტიკაში არსებობს რამდენიმე ათეული მსხვილი გლობალური თეორია და ჰიპოთეზა, რომლებიც კონკურენციას უწევენ ერთმანეთს ან თანამშრომლობენ, მაგრამ მათ აერთიანებთ მეცნიერული მიება ამ გლობალური პრობლემის გადასაწყვეტად.

თანამედროვე ლინგვისტიკის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია ინტერდისციპლინარულობა ენობრივი პროცესების გააზრებისას: „ენა მეტისმეტად რთული ორგანიზმია... სამეცნიერო შრომებში ენა აღიარებულია ადამიანური არსის ერთ-ერთ ძირითად გამოვლინებად, რაც მას ორგანიზმიდან ბუნების სამეცნიერო ობიექტად აქცევს. რჩება რა დაკვირვებისთვის ხელმისაწვდომი, ის შეიძლება აგრეთვე გაგებული იყოს როგორც „იდეალური“ ბუნების ობიექტი. მეტყველება არის არამარტო ლინგვისტიკის (ფსიქოლინგვისტიკის, სოციოლინგვისტიკის, ნეიროლინგვისტიკის, კოგნიტივისტიკის, ფონეტიკოსების, სტილისტიკის სპეციალისტიკის) შესწავლის ობიექტი. მას ასევე შეისწავლიან ფსიქოლოგები, ფიზიოლოგები, ლოგოპედები, კომუნიკაციის და ინფორმატიკის თეორიის სპეციალისტები უმაღლეს ნერვულ ქმედებაში, აკუსტიკაში. მეტყველების პრობლემები მოქცეულია ფილოსოფოსების, ლოგიკოსების, სოციოლოგების, ლიტერატურათმცოდნეების ყურადღების ფოკუსში. ლინგვისტიკის უახლეს ნაშრომებში ენა სულ უფრო ხშირად განხილულია როგორც ყოველგვარი კულტურის ფორმა, როგორც სოციალურისა და მენტალურის გამაერთიანებელი სივრცე, როგორც ფენომენი, რომელშიც უკვე ჩვენამდე აღბეჭდილია სამყაროს მრავალათასწლოვანი შეცნობა; სამყარო ასახულია ენაში; გარკვეული აზრით სამყარო და მისი ასახვა ენაში რაღაც ერთიანია. (ენა გაიგება როგორც მსოფლიო უნივერსალია, რომელიც უერთდება რა სხვა უნივერსალს – აზროვნებას, აყალიბებს

ხალხებს შორის ურთიერთობის და გაგების უნიკალურ და სრულყოფილ ხერხს– მსოფლმხედველობას. ზუსტად ამიტომ მიჩნეულია, რომ ენა კულტურისადმი იმანენტურია; ის სოციალურია, რაც ხდის მას შედარებით დამოუკიდებელს ცალკეული ინდივიდის სამეტყველო აქტივობისგან – ენა ეძლევა ინდივიდს საზოგადოების მიერ. ენის როგორც ნიშანთა სისტემის, სიტყვიერი კოდის, შინაარსის მატერიალური გარსის განსაზღვრება ჭარბობს მის შინაარსობრივ გახსნას და მხოლოდ მეტყველებაში, ჰაიდეგერის ხატოვანი განსაზღვრებით, „ენა ხდება აზრის არტიკულირებული გახმოვანება“.

ენისა და მეტყველების ერთობა რეალიზდება სამეტყველო ქმედებაში მეტყველება გაიგება როგორც ინდივიდუალური ცხოვრების ფენომენი, ხოლო მისი ძირითადი სუბიექტი კონკრეტული ადამიანია. ასე მაგალითად, ა. ა. პოტებნიას აზრით, სამეტყველო აქტი არის მხოლოდ და მხოლოდ ფსიქიკური მოვლენა. მაგრამ ენას, სიტყვას ამ აქტში შეაქვს კულტურული, სოციალური საწყისი: „ენა აობიექტურებს აზრს... აზრი სიტყვის საშუალებით იდეალიზდება და თავისუფლდება უშუალო გრძნობითი აღქმის გავლენისგან“. ენა იმიტომაც არის ხალხის პროგრესის პირობა, რომ იგი ცალკეული პირის აზრის ორგანოა. მეტყველება რეალიზდება არა მხოლოდ როგორც სიგნიფიკაციის აქტი, არამედ როგორც ცხოვრებისეული მოვლენების თანმიმდევრობა. მეტყველებაში, მე-20 საუკუნის გამოჩენილი ფილოსოფოსის მ. მამარდაშვილის აფორისტული შენიშვნით, ხდება „შინაგანის ამობრუნება და გარეგანის ჩაბრუნება, ეს არის „ადამიანის საკუთარ თავთან მიმართებაში შეზრდილი სფერო“ (Мамардашвили 1997, გვ. 93). სამეტყველო ქმედება არის ერთიმეორის მონაცვლე ლაპარაკის, მოსმენის, გაგების, განზოგადების, გახსენების პროცესები, რომელშიც ენის სისტემიდან სამეტყველო ტექსტებზე ხდება გადასვლა. მეტყველების როგორც ფენომენის კვლევისას განისაზღვრება ისეთი ცნებები, როგორიცაა „სამეტყველო ქცევა“, „სამეტყველო ქმედება“, „სამეტყველო ექსპრესია“. თუმცა ფსიქიკური შინაარსი ინდივიდუალურ მეტყველებაში აღიარებულია იმდენად არსებითად დ აიმდენად შერწყმულად მის ექსპლიციტურ გეგმასთან“ რომ ფსიქოლოგიურად უფრო სწორი იქნება ვილაპარაკოთ მეტყველებაზე როგორც ცხოვრებაზე, ხოლო მისი მოდელირებისას გამოვიყენოთ მეტყველებისა და ენის განსხვავებისა და სასიცოცხლო ერთობის აღდგენის ხერხი“.

ენა ერთვება მეტყველებაში არა როგორც მთლიანი სტრუქტურა, არამედ ფრაგმენტულად, „ცალკეული მწყობრი ელემენტებით, რომლებიც ირჩევა შეტყობინების საჭიროების შესაბამისად და იღებს მეტყველებაში თავის განსაკუთრებულ, მოცემული ტექსტისთვის სპეციფიკურ წყობას. სიტყვა (ენის ერთეული) გამოიყენება ინდივიდის მიერ, რათა სამეტყველო გზით გამოავლინოს თავისი ცოდნა და სუბიექტური დამოკიდებულება აღსანიშნავ რეალიის მიმართ, საკუთარი კავშირი სინამდვილის მოცემულ ფრაგმენტთან.

მეტყველება ინდივიდუალურია და ყოველ ჯერზე ის არის ენის, როგორც ცალკეული ინდივიდების ურთიერთობის საშუალების ახლებური გამოყენება. „მეტყველება წყაროა ყველა იმ სუბიექტურისა, რაც ენის ობიექტურ სისტემაში აღწევს. ის არხია, რის საშუალებითაც ადამიანის პრაქტიკული გამოცდილება შედის ენაში“.

ენისა და მეტყველების იდეების განვითარების შედეგად ლინგვისტიკაში ჩამოყალიბდა ამ ცნებების ოპოზიციებში წარმოდგენის ტრადიცია (მაგ. სქემა და უზუსი, კოდი და

შეტყობინება, კომპეტენცია და გამოყენება და ა.შ.). მეცნიერთა მიერ მოყვანილი დიქტომიური ფორმულები დაფუძნებულია ენათმცოდნეობის განვითარების შესაბამისი ეტაპის ზოგადმეცნიერულ პრინციპებზე, ხოლო ტერმინების ცნებითი შევსება ვარირებს ცალკეული სამეცნიერო სკოლის მიერ მათი გაგების შესაბამისად. უნდა აღინიშნოს, რომ ყოველ ამ შეფარდებით ცნებებში გამოიყოფა მათი გამაერთიანებელი მახასიათებლებიც, მაგალითად, სტატიკური და დინამიკური ასპექტები ასე, მაგალითად, თანამედროვე ენათმცოდნეობაში აღიარებულად ითვლება, რომ მეტყველების დინამიკური მხარე შეესაბამება შემოქმედებითს, მისი მახასიათებლების მთელი სისრულით (ფიზიკურის, ფსიქიკურისა და სოციალურის); მეტყველების სტატიკური მხარე შეესაბამება სამეტყველო ქმედებიდან გამოყოფილ და ამა თუ იმ ხერხით დაფიქსირებულ ტექსტს, დისკურსს. ქვემოთ მოყვანილია ცხრილი, სადაც სამეცნიერო ლიტერატურის ანალიზის საფუძველზე წარმოდგენილია ოპოზიციაში ენისა და მეტყველების ძირითადი მახასიათებლები. ბუნებრივია, რომ ცხრილში შეყვანილ ოპოზიციებს აქვს შედარებითი ხასიათი. მთავარი კი არის შემდეგი: „ენისა და მეტყველების გამიჯვნა განისაზღვრება სხვადასხვანაირად, მაგრამ როგორც არ უნდა განისაზღვრებოდეს, “არც ერთს და არც მეორე რეალიას არ შეუძლია არც არსებობა და არც ფუნქციონირება...”“

ცხრილი № 1

ენა, როგორც ურთიერთობის საშუალება	მეტყველება, როგორც ქმედება
იდეალური და მატერიალური ბუნების ობიექტი	მატერიალურია (მეტყველების იდეალურ მხარეზე როცა საუბრობენ, გულისხმო-ბენ შინაგან მეტყველებას)
სოციალურ-კულტურული საკუთრება. (იგი არის ნიშნთა სისტემა, რეგუ-ლირდება ნორმებით)	ფუნქციური სისტემა. (ენობრივი სისტე-მის რეალიზაცია); უშვებს სამეტყველო მოქმედებისას შემთხვევითობის ელე-მენტებს, ანდა ნორმების განზრახ დარღვევას
სისტემის ნიშნები არის შემეცნების საშუალება („ყოველგვარი აზრი არის ნიშანი»: “Collected Papers of Charles S. Peirce”, I, § 538).	ნიშნები არის ურთიერთობის საშუალება («инструментальная функция знака»: Л. С. Выготский, 1960, с. 160)
არამიზანმიმართული, მაგრამ ფუნქციონალური (კომუნიკაციური, კოგნიტიური, რეგულაციური და ენის სხვა ფუნქციები)	ინტენციონალური
აქვს დონებრივი ორგანიზაცია	სწორხაზოვანი; არსებობს ზეპირი და წერილობითი ფორმით
არსებობის ცალკე აღებული პერიოდი სტაბილურია	დინამიკური (შესაძლებელია იყოს სტატიკური, თუ სამეტყველო ნაკადიდან

	გამოყოფილი და დაფიქსირებულია მისი ფრაგმენტი) ¹ .
ობიექტური მოცემულობა, სოციალურია	სუბიექტური, ინდივიდუალური
აფიქსირებს მოცემულ ლინგვოკულტურ-რამში ფორმირებულ სამყაროს ენობრივ სურათს	ასახავს ენობრივი ცნობიერების ცალ-კეული მატარებლის ინდივიდუალურ გამოცდილებას
არ შეიძლება შეფასდეს ჭეშმარიტება/ტყუილის პოზიციიდან	შესაძლებელია შეფასდეს ჭეშმარიტება/ტყუილის პოზიციიდან

კ. ბიულერმა ააწყო რა ენის ფუნქციონალური მოდელი, მიუთითა მის სამ ფუნქციაზე – ასახოს სამყარო, გამოხატოს მოსაუბრის შინაგანი სამყარო და მსმენელისკენ აპელირება (Бюлер 1960). მაშასადამე, ბიულერის მიხედვით ენის წამყვანი ფუნქციაა კომუნიკაციური ფუნქცია. ის რეალიზდება სამეტყველო აქტში, რომელიც თავის თავში აერთიანებს კომუნიკაციის პირობებს, კომუნიკაციის ამოცანებს, რომლებიც ყოველგვარი სამეტყველო აქტის დეტერმინანტია.

უახლეს ლინგვისტიკაში ენა და მეტყველება განიხილება, როგორც ადამიანური ენის ერთიანი ფენომენი: „ენა მხოლოდ მაშინ არის ენა, როდესაც მას შეუძლია გამოვიდეს მეტყველებაში, რომელიც ითხოვს აზრის აუცილებელ მონაწილეობას“. ენა მხოლოდ მეტყველებით ახდენს თავისი კომუნიკაციური დანიშნულების რეალიზაციას. სწორედ ენა აძლევს ადამიანს საშუალებას დაამყაროს კონტაქტი სხვა ადამიანთან, იმოქმედოს მასზე, გადასცეს ემოციები, აღწეროს და შეასრულოს სხვა ურთულესი ფუნქციები. ენა, კომუნიკაციური ფუნქციონალიზმის თეორიის თვალსაზრისით, შესწავლილი უნდა იქნას ადამიანურ კომუნიკაციაში თავისი როლის კუთხიდან და განიხილებოდეს როგორც კომუნიკაციის სისტემა, იმიტომ, რომ ენა არის ადამიანებს შორის სამეტყველო ურთიერთქმედების, მათი ფუნქციის შესრულების ინსტრუმენტი. თანამედროვეპრაგმატიკაში² კვლევები მიმდინარეობს კატეგორია „სუბიექტის“ გამოყენებით, რომელიც ასე განიმარტება: 1) „შემმეცნებელი და მოქმედი ადამიანი გარე სამყაროს როგორც შეცნობისა და გარდასახვის ობიექტის საპირისპიროდ მდგარი; 2) ქვემდებარე – წინადადების სუბიექტი“. ფართო გაგებით, ლინგვისტური ანალიზი არის გამონათქვამის აგების სუბიექტურ-პრედიკატული ანალიზი. მაგრამ გამოთქმის, ნებისმიერი დისკურსისა ვტორი თვითონ არის შემოქმედების სუბიექტი. ილაპარაკოს, ამიტომ, როგორც წარმოგვიდგენია, ენისა და მეტყველების ურთიერთობის პრობლემის ერთ-ერთი აქცენტის სახით შეიძლება გავაანალიზოთ კონკრეტულ ენობრივ ნიშანსა და მოლაპარაკეს შორის პრაგმატული კავშირის სპეციფიკაც.

¹ამის საფუძველზე, როგორც მითითებულია ლინგვისტურ ენციკლოპედიურ ლექსიკონში, მეტყველების ლინგვისტიკა იყოფა ორ ურთიერთშემავსებ დარგად: სამეტყველო ქმედების თეორია და სამეტყველო აქტები, რომელიც ანალიზებს მეტყველების დინამიკას და ტექსტის ლინგვისტიკას, მიმართულს მეტყველების სტატიკურ ასპექტთან (ЛЭС, გვ. 415).

²(от греч. *...род. падеж - дело, действие*), раздел семиотики, посвященный изучению отношения интерпретатора-пользователя к.-л. знаковой системы (т. е. субъектов, воспринимающих и использующих её) к самой знаковой системе. Осн. идеи П. восходят к Ч. Пирсу и Ч. Моррису (который ввёл самый термин «П.»). (ix.: Философский энциклопедический словарь 1983).

მეტყველება გასაგები უნდა იყოს ადრესატისათვის, ამასთან მეტყველების აღქმის გასაღები არის მოსაუბრეთათვის საერთო „ზეინდივიდუალური“ ენა. ასევე ცოდნის საერთო ფონი და ირიბი აზრების გაგების წესების ფლობა. გარკვეულწილად, „გაგებისა და ლაპარაკის ინტერესები საპირისპიროა“ (Л.В.Щерба). ამიტომ სამეტყველო კომუნიკაციისას „ენა გამოდის როგორც თავისუფლების აუცილებელი ზღვარი“ (E. Coseriu, 1952). ენის ფუნქცია, როგორც სამეცნიერო ცნება არის ენის არსის პრაქტიკული გამოვლენა, მისი დანიშნულების რეალიზაცია საზოგადოებრივ მოვლენათა სისტემაში. სამეტყველო ქმედების დინამიკაში ენის ფუნქციის შესწავლა ენის არსის შეცნობის შესაძლებლობას აფართოებს. ენის მატარებელი კი ადამიანია, რომელიც ანტიკური დროიდან მოყოლებული აღიარებულია „ყველა რელიის საზომად“.

მაშასადამე ლინგვისტიკა შეისწავლის ორ სხვადასხვა მოვლენას – ენასა და მეტყველებას, მაგრამ ეს მოვლენები ურთიერთდაკავშირებულია და ურთიერთდამოკიდებულია. ენისა და მეტყველების ერთობაში რეალიზდება ენის, როგორც ადამიანური ფენომენის ორმაგი ბუნება, რომელიც ადამიანურ საზოგადოებაში განსაზღვრულ ფუნქციებს ასრულებს და ამისთვის ფლობს შესაბამის საშუალებებს. თანამედროვე ლინგვისტიკას, დიქტომიაში „ენა-მეტყველება“ შეაქვს მესამე ელემენტი – აზრი, რის მონაწილეობის გარეშეც შეუძლებელია მეტყველება, როგორც ენის მატერიალიზება. ანთროპოლოგიური მიდგომით, რომელიც თანამედროვე ლინგვისტური კვლევებისთვისაა დამახასიათებელი, ენა და მეტყველება გაგებულია როგორც ერთიანი ადამიანური ფენომენი, რომელიც არსებობს სოციალური კოლექტიურ ცნობიერებაში, საზოგადოების ყოველი წევრის ენობრივ კომპეტენციაში.

ლიტერატურა

1. გამყრელიძე თ. „თეორიული ენათმეცნიერების კურსი“. თბ., 2003.
2. Демьянков В.З. «Теория речевых актов» в контексте современной лингвистической литературы: (Обзор направлений) // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 17. Теория речевых актов. М., 1986.
3. Звегинцев В. А., Предложение и его отношение к языку и речи. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1976.
4. Мамардашвили М.К. Лекции по античной философии. Москва, 1997.
5. Chomsky N., Language and Politics. Montreal; New York, 1988.
6. Dijk T.A.V., Studies in the pragmatics of discourse. – The Hague etc.: Mouton, 1981.
7. Searle J. R., Speech acts: an essay in the philosophy of language. London.